

СПРОБИ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРИМИРЕННЯ В 60-ТІ РОКОВИНИ
МАСОВИХ ВБИВСТВ 1943 Р. НА ВОЛИНІ

Тетяна Банах

аспірантка кафедри історії, Український католицький університет, Львів

E-mail: banakh@ucu.edu.ua

ResearcherID: AAV-6078-2020

<https://orcid.org/0000-0003-2759-4200>

У статті розглядаються польсько-українські публічні дискусії про масові вбивства 1943 р. на Волині, що активно тривали з лютого по липень 2003 р., а також спільне відзначення 60-х роковин цих вбивств, яке відбулося 11 липня у селі Павлівка Волинської області. Аналіз здійснюється з перспективи концепції примирення. Головне питання полягає в тому, наскільки це примирення було успішним. Джерельною базою статті є польська та українська преса, опубліковані офіційні заяви, листи та звернення різних груп і тексти окремих діячів, а також п'ять неопублікованих інтерв'ю, взяті авторкою у січні – червні 2019 р. Методологічною рамкою для дослідження є теорія політики пам'яті Яна Кубіка та Майкла Бернгардта, яка застосовується для класифікації мнемонічних акторів, які брали участь в дискусіях, та аналізу різних пам'ятей про масові вбивства на Волині в Польщі та в Україні. У статті наголошується на важливості того, що дискусія та спільне вшанування жертв відбулися. Вже сам цей факт можна вважати успіхом. В дискусії взяли участь провідні політики та інтелектуали, зокрема в Україні, і це обговорення перейшло із дискусії у вузьких заангажованих колах у публічну сферу. Важливою була роль інтелектуалів з обох сторін, які зайняли плюралістичну позицію. Вони намагалися переосмислити минуле передусім своєї країни та відповідальність представників своєї національності в польсько-українському конфлікті, хоч це іноді вдавалося складно. Заклики до примирення мали духовний вимір і до нього, хоч це досить обережно, долучилася церква. Акція у Павлівці відбулася головним чином завдяки застосуванню владних ресурсів. Їй бракувало більшої відкритості та залучення громадськості з українського боку. Однак навіть у такому вигляді вона могла сприяти подоланню конфлікту пам'ятей у випадку більшого плюралізму в обох країнах в наступні роки.

Ключові слова: Польща, Україна, Волинь, примирення, Павлівка.

Постановка проблеми. Примирення щодо конфліктів минулого стало основою відносин між країнами Західної Європи після Другої світової війни. Натомість у Центрально-Східній Європі на міждержавному рівні воно розпочалося лише після падіння комунізму і проходить складніший шлях.

Масові вбивства польського населення на Волині у 1943 р., як і польсько-український конфлікт під час та після Другої світової війни загалом, практично замовчувалися в комуністичний період. Окремі згадки в історіографії та публіцистиці були, як правило, малоінформативними. Ці події залишалися, головним чином, у пам'яті родин жертв. Тема масових вбивств на Волині поступово почала з'являтися в публічному просторі, спершу в Польщі, а потім і в Україні, з початку 1990-х рр. Головними ініціаторами порушення цієї проблеми були польські кресові та ветеранські середовища, які репрезентували жертв. Протягом 1990-х – початку 2000-х рр. відбулися спільні семінари польських та українських істориків щодо польсько-українських стосунків під час Другої світової війни, у 1995 р. на шпальтах польської «Gazety Wyborczej» відбулася дискусія, присвячена безпосередньо волинській проблемі [Банах, 2021, с. 65–72]. У 2000 р. була опублікована двотомна книга Владислава та Еви Семашків „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia...” [Siemaszko W., Siemaszko E., 2000], написана на основі

спогадів польських свідків, які збирали ветеранські та кресові середовища ще з кінця 1980-х рр. Хоча її автори не були професійними істориками, ця книга викликала широкий розголос та гострі дискусії.

У 2003 р. тема «Волині» була вже добре відомою в зацікавлених колах. Кресові та ветеранські середовища Польщі, які репрезентували жертв і в цих дискусіях про історичну пам'ять відігравали роль «Мнемонічних воїнів»¹, вимагали, передусім від польської влади, щоб їхня «правда» була почутою, невинні жертви належно вшановані, а винуватці, з їхнього погляду ОУН і УПА, засуджені. Про волинські події вже було достатньо відомо, завершилися семінари істориків, Україна, попри корупційні скандали та політичні конфлікти, була відносно стабільною незалежною державою, тому вагомих причин, щоб не порушувати це питання на міждержавному рівні, більше не було [Мотика, 2009, с. 128].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Публічні дискусії про відзначення 60-х роковин масових вбивств на Волині значною мірою висвітлені в українській та польській історіографії [Калищук, 2013, с. 259–307; Касьянов, 2018, с. 329–336; Berdychowska, 2003, s. 65–104; Мотука, 2016, s. 210–219]. Дослідники в основному описали перебіг дискусій та позиції головних їх учасників. Проте більш детальний аналіз потребують мотиви формування тих чи інших позицій та взагалі участі в дискусії різних

¹ За класифікацією мнемонічних акторів Яна Кубіка та Майкла Бернгардта [Kubik, Bernhardt, 2014, p. 12–15] «мнемонічні

воїни» визнають свою візію минулого єдино правильною та не приймають інших.

мнемонічних акторів.

Як рамку для класифікації акторів і аналізу формування різних пам'ятей про масові вбивства на Волині використовують теорію політики пам'яті Яна Кубіка та Майкла Бернгардта [Bernhardt, Kubik, 2014]. Автори створили цю теорію для пояснення політики пам'яті про перехід від комунізму в окремо взятих країнах. Вони виділили чотири типи мнемонічних акторів («воїни», «плюралісти», «відмовники» та «проспективники» («prospectives»)) – останні спрямовані у майбутнє). В залежності від взаємодії цих акторів формуються різні типи режимів пам'яті. Я ж спробую застосувати цю теорію для аналізу дискусій про пам'ять між двома країнами.

Метою цієї статті є описати спроби примирення, які здійснювали у 2003 р. з одного боку, інтелектуали та Церква, а з іншого – державні влади України та Польщі; проаналізувати, якою мірою ці спроби були успішними.

Виклад основного матеріалу дослідження. У листопаді 2002 р. в «Gazecie Wyborczej» з'явилася інформація про те, що Україна дала попередню згоду на відкриття пам'ятника полякам, які загинули на Волині у 1943 р. від рук українців. Про це поінформував голова бюро національної безпеки Польщі Марек Сівец, який очолював організацію підготовки до відзначення роковин «Волині» [Uramiętni Wołyń, 2002].

З середини лютого 2003 р. в Польщі та Україні розпочалися активні публічні дискусії про спільне відзначення роковин «Волині», а також про інтерпретації цих подій. Ці дискусії велися як на державному рівні із залученням різних зацікавлених сторін, так і між інтелектуалами, які займали позицію діалогу, із залученням Католицької церкви.

Якщо у Польщі, попри дещо різні інтерпретації волинських подій та відмінні бачення про те, як вести діалог з Україною, загалом існував консенсус стосовно того, що на Волині була антипольська акція УПА, то в Україні точилися суперечки не лише щодо подій 1943 р. і взагалі про доцільність їх виокремлення із усього перебігу польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни, але й стосовно оцінки ОУН і УПА. Дискусії про «Волинь» у 2003 р. в Україні були значно гострішими, ніж у Польщі. Як зауважила Богуміла Бердиховська, якби «волинську» дискусію оцінювали за кількістю публікацій та тим, хто брав у ній участь, можна було б дійти до хибного висновку, що ця справа є одним з найбільших історичних питань в сучасній Україні [Berdychowska, 2003, s. 67].

В Україні дискусія про масові вбивства на Волині була першою великою історичною дискусією з часів падіння комунізму. Вона велася на шпальтах головних впливових газет і центральних телевізійних каналів. У ній взяли участь найвпливовіші політики. Такої уваги на той час ще не мали ні тема голодомору 1932 – 1933 рр., круглі, 70-ті, роковини якого також припадали на 2003 рік, ні засудження злочинів комуністичних репресій, ні справа реабілітації УПА [Грицак, 2004, с. 132].

Вже на початку дискусії у ній взяли участь інтелектуали зі Львова та Києва, котрих можемо назвати «мнемонічними плюралістами»¹. Вони звернулися з відкритим листом «з приводу 60-річчя українсько-польського збройного конфлікту на Волині», в якому використали формулу «вибачаємо і просимо прощення», вперше вжиту в листі польських єпископів до німецьких у 1965 р. Лист українських інтелектуалів продовжував українсько-польський діалог інтелектуалів, результатом якого стала молитва примирення на Личаківському цвинтарі у Львові 1 листопада 2002 р. Цей діалог відбувався на громадському рівні, його метою було зменшити загрозу політичних маніпуляцій та конформістських «овілейних» рішень, а також сприяти «справжньому довготривалому примиренню як між сусідами, так із власною історією» [Грицак, 2004, с. 132–133]. Проте діалог довкола вбивств поляків на Волині, які були частиною польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни, жертвами якого були також українці, хоч поляків загинуло значно більше, виявився набагато складнішим, ніж питання відкриття польського цвинтаря навіть для «мнемонічних плюралістів», які підтримували діалог і намагалися зрозуміти інший погляд. Автори листа, назвавши події на Волині «чи не найболючішою травмою» в пам'яті про польсько-українську історію, застерегли від односторонніх суджень та цілковитого засудження ОУН і УПА слідом за комуністичною пропагандою. Вони порівнювали ідеологічне спотворення історії українського національно-визвольного руху в радянський період з подібним, хоч меншою мірою, спотворенням історії польської Армії Крайової. В листі читаємо: «Ми схилиємо голови перед тими українцями, які в роки воєнного лихоліття під тиском обставин і з власного вибору взяли за зброю, щоб захищати свою землю і свої родини. Ми визнаємо, що нинішню нашу свободу окуплено, зокрема, ціною їхніх великих жертв, і вважаємо, що українська держава ще не сплатила свій борг перед ними. ...ми просимо всіх учасників згаданих подій..., а разом з ними і все українське суспільство по-християнськи простити провини тих, хто з польського боку став причиною їхніх понівечених доль. Водночас ми просимо вибачення у тих поляків, долі яких були понівечені українською зброєю, а в їхній особі – і в усього польського суспільства. Ми висловлюємо свій жаль, що цю зброю було спрямовано також проти невинних і мирних польських родин, та визнаємо, що насильницьке усунення польського населення з Волині було трагічною помилкою». Далі в листі йшлося про покаяння в християнському дусі, про те, що погляд на спільну історію у поляків і українців може бути різним та про необхідність вміння «прощати і просити прощення» заради мирного майбутнього [Незагоєна рана Волині, 2003].

Під цим листом підписалися кілька десятків науковців, письменників, журналістів, політиків, відомих та менш знаних у публічному просторі осіб. Однак ідея та текст цього листа формувалися у

¹ Сприймають інші, відмінні від їхньої, візії минулого та готові до діалогу між конкуруючими баченнями.

визкому колі публічних інтелектуалів. Його творцями були, зокрема, Ярослав Грицак та Мирослав Маринович. Варто зазначити, що львівські інтелектуали мали добрі контакти з діячами польської «Солідарності» та середовищем «Gazety Wyborczej» і їхні польські приятелі поінформували їх про те, що в Польщі відзначатимуть роковини вбивств на Волині. Тому ідея листа про вибачення і примирення з українського боку обговорювалася в середовищі українських і польських інтелектуалів. Однак написання листа вдавалося складно і викликало дискусії між самими його авторами. За словами Мирослава Мариновича, «... треба було написати цей текст так, щоб він був прийнятий і в Польщі, і в Україні». На його переконання, «... в жодному конфлікті між двома народами немає однакового бачення цього конфлікту і неприродно очікувати, що одна сторона повністю перейде на другу» [Маринович, 2019]. Зрештою, ця позиція досить чітко пояснена в самому листі. Її доповнює коментар Мирослава Мариновича для преси за кілька днів після публікації листа: «Оскільки більшість населення Польщі мислить категоріями штампу: ОУН-УПА – це злочинці. Зрозуміло, для нас така позиція не може бути прийнятною, тому ми намагалися показати, за що ми вибачаємося, а в чому полягає наша національна святиня» [Пукіш, 2003]. Мирослав Маринович, будучи в таборах, зустрічався там з членами ОУН і УПА. Він добре розумів досвід несправедливостей, які пережило їхнє покоління з боку II Речі Посполитої чи поляків. [Маринович, 2019]. Тому, очевидно, засудження дій ОУН і УПА на Волині і було б для нього одностороннім баченням конфлікту.

Натомість Ярослав Грицак наполягав на тому, що дії ОУН і УПА на Волині слід засудити. Це викликало суперечку з Мирославом Мариновичем. За домовленістю з польськими однодумцями, лист мав бути опублікований у «Gazecie Wyborczej». Однак у такому вигляді лист був неприйнятним для польського суспільства і міг викликати ще більше обурення. Тому Павел Смоленський, який чи не найбільше на шпальтах цієї газети висвітлював польсько-українські відносини, подав ідею опублікувати лише цитати з листа, які не викликатимуть спротиву. Крім того, в Україні багато осіб відмовилися підписувати цього листа [Грицак, 2019].

Богуміла Бердиховська, яка була учасницею цих дискусій з польського боку, вважає, що такий лист був «трошки втраченим шансом». В процесі дискусії була інша версія тексту авторства Ярослава Грицака, яка була більш чіткою, проте більшість обрала опублікований варіант [Бердиховська, 2019].

Провідні польські газети відреагували на лист українських інтелектуалів стримано позитивно. У «Gazecie Wyborczej» опублікували цитати, в яких йшлося про вибачення перед поляками та необхідність взаємопрощення [List ukraińskich intelektualistów w sprawie Wołynia, 2003]. Редактори газети «Rzeczpospolita» зазначили також, що в листі йдеться і про українських жертв конфлікту та подали цитату про існування двох різних поглядів на волинські події, зауваживши, що цей лист є однією з перших українських спроб вибачення за «Волинь». Таку обережність у тексті листа, а також брак подібних заяв від політиків, чого

насамперед очікувала польська громадськість, журналісти газети «Rzeczpospolita» пояснювали читачам недослідженістю проблеми в Україні [Ukraincy proszą o przebaczenie, 2003].

Заклики до діалогу та порозуміння звучали і з польського боку. Так, Зокрема, Богуміла Бердиховська, аналізуючи волинські дискусії та суперечки про історію в Україні, писала: «... голос українського суспільства значною мірою залежатиме від перебігу польських відзначень 60-х роковин подій на Волині. Можна перетворити їх на сеанс антиукраїнської ненависти, але можна також створити шанс для духовної зустрічі поляків і українців, зворушених трагедією минулого» [Бердиховська, 2003].

Яцек Куронь, один з провідних діячів «Солідарності» та прихильник польсько-українського примирення, хоча вже на той час важко хворів, звернувся з відкритим листом до Мирослава Мариновича, у якому вже не вперше висловив своє розуміння історичної пам'яті українців про несправедливості, які вони відчували з польського боку, порівнявши її з подібними почуттями поляків до німців. Щодо роковин волинських подій він писав: «На такі роковини дивлюсь зі змішаними почуттями. Полеглим, замордованим ми повинні віддати честь і шану. Проте якщо ми це робимо в ритмі річниць, то вихоплюємо кожен подію з її історичного контексту, і з цієї причини малюємо фальшивий образ польсько-українських стосунків». За євангельським принципом «не шукати скалку в оці ближнього свого, а шукати колоду в оці своїм» [Мт. 7:3], Яцек Куронь звертався до українців з проханням про прощення: «... звертаюсь до Вас – упевнений, що не лише від власного імені: простіть нам. На жаль, ні ми, ні ви ще до того не дозріли, хоча, безсумнівно, дозріваємо щодня і щороку» [Куронь, 2019, с. 224–225].

У своєму листі-відповіді Мирослав Маринович дякував Яцекові Куроню за розуміння, роздумував над проблемами національної свідомості українців і міжнаціональними конфліктами пам'ятей в Європі та просив вибачення у поляків: «Я надто люблю Україну, щоб залишити перед Господом її гріх нерозкаяним. ... неосвячені волинські могили мають бути Іменем Божим урешті-решт запечатані. Я належу до тих, хто приймає гріх предків за свій, і тому визнаю його перед Тобою і Твоїм народом. Однак водночас належу до тих, хто вірить: «... Милосердя – вище суду» [Як. 2:13]» [Куронь, 2019, с. 226].

Про необхідність польсько-українського примирення говорили і деякі київські історики. Одні з них, як наприклад, Вадим Скуратівський і Наталія Яковенко, висловлювались за те, що польські та українські представники повинні просто взаємно попросити вибачення один в одного, натомість один з провідних дослідників польсько-українських відносин під час Другої світової війни Ігор Ільюшин наголошував на розрахунку зі своєю історією: «... має бути записано (це повинна бути українська ініціатива) і визнано факт убивств кількох десятків тисяч поляків на Волині, ... Це повинно бути визначено злочином, бо це злочином і було» [Волинська трагедія 1943 року, 2003].

Чи не найбільш категорично таку позицію обґрунтовував філософ Мирослав Попович. Він

покладав основну відповідальність за «злочини» на Волині на вузке коло радикально налаштованої частини провідників ОУН (Б) і УПА. Філософ риторично запитував: «Чи я, українець, маю вважати дітовбивць своєю «стороною?» Уявлення про колективну відповідальність та похідне від нього християнське уявлення про взаємне прощення Мирослав Попович вважав «шляхетним, але архаїчним». Натомість з ліберально-демократичного західницького погляду, на його переконання, існує лише особиста відповідальність. Однак «вибираючи собі своє історичне Я, свою ідентичність, людина має повністю відповідати за свій вибір. За всю історію. (...) Ось чому залишається вічним християнський заклик: простіть нас і ми вас прощаємо» [Попович, 2003, с. 2–3].

З Мирославом Поповичем полемізував Ярослав Грицак. Погодившись з тезою про потребу взаємопрощення, історик не цілком погоджувався з її аргументацією. Він визнавав, що головна відповідальність за волинську «різню» чи «трагедію» «падає на ту частину провідників УПА, хто ухвалював злочинне рішення у 1943 році», однак не знімав відповідальності і з українського місцевого населення: «Немає сумнівів, що на руках багатьох із них – кров їхніх сусідів. Можливо навіть, що кількісно саме вони спричинилися до таких страшних масштабів...». Ярослав Грицак писав про вплив різних факторів на волинські події, а також про складні обставини вибору людей «у гобсівській ситуації «війни всіх проти всіх»», метою якого часто було «забезпечити виживання собі і своїй сім'ї». Тому він застерігав від легкої оцінки та засудження вчинків людей в екстремальних обставинах з перспективи сучасності. Ярослав Грицак також не погоджувався з протиставленням Мирославом Поповичем «архаїчного, християнського» та «ліберально-демократичного, західницького» уявлення про відповідальність. На його думку, певна моральна колективна відповідальність таки існує і її покликані відчувати й маніфестувати інтелектуали в особливо критичних моментах. Посилаючись на дослідників лібералізму, зокрема Єжи Єдліцького, Ярослав Грицак писав: «Індивідуалізація відповідальності конче потрібна у сфері юридичній і саме там вона найбільше зреалізована. Інакше у сфері суспільній, де реальність є соціально сконструйованою і де ніхто не вільний від приналежності до великих груп. (...) І якщо я емоційно відчуваю гордість за найкращі й найгідніші вчинки цієї групи, чому би я мав уникати моральної відповідальності за її гріхи та злочини?» [Грицак, 2003, с. 14].

Подібну позицію висловлював також головний редактор часопису «І» Тарас Возняк. Він писав: «Якщо я вважаю себе спадкоємцем того достойного, що вони вчинили і що складає суть буття українцем чи поляком, то чому я волюю не згадувати про те недобре, а інколи і злочинне, до чого вони також були причетні? (...) За це треба відповідати (не юридично, звісно,...). (...) Головна проблема полягає не в тому, щоб тільки оцінити минуле і зрев'ювати наші національні версії історії. Проблема полягає в тому, щоби вилучити через осуд та каяття (як засоби очищення, а не покарання, про що всі забули) усунути з українськості та

польськості ті елементи, що можуть повторно спровокувати щось подібне» [Возняк, 2003, с. 12–13].

Для реалізації моделі примирення «вибачаємо і просимо прощення» була необхідною позиція церкви. Діалог між Римо-Католицькою Церквою (далі РКЦ) в Польщі і в Україні, яка в міжнародному примиренні представляла польську сторону, та Українською Греко-Католицькою Церквою (далі УГКЦ) активізувався після візиту в Україну влітку 2001 р. Папи Івана Павла II, який закликав до міжцерковного та міжнародного примирення. Таку позицію підтримував також очільник УГКЦ кардинал Любомир Гузар. В інтерв'ю газеті «День» він наголошував, що у волинській «трагедії» винні обидві сторони. Митрополит повідомляв, що ведуться переговори з РКЦ в Польщі про спільну декларацію, яка б мала повторювати декларацію 1987 р., проголошену верховним архієпископом УГКЦ Мирославом Іваном Любачівським та польським примасом Юзефом Глемпом: «Видамо декларацію нібито з нагоди Волині, але не підкреслюючи Волині. Тільки стверджуючи, що такі речі бували в історії...» [Гузар, 2003]. Зрозуміло, що така позиція не могла бути сприйнятою ні в польському суспільстві, ні, напевно, в церкві. З іншого боку, в самій УГКЦ звучали голоси (за словами о. Богдана Праха, вони були у меншості), що греко-католики не повинні брати участі у дискусії про волинські події, до яких вони непричетні [Прах, 2019]. Однак важливо те, що глава УГКЦ намагався вести діалог у справі конфлікту на багатоконфесійній Волині, де ця Церква була представлена дуже незначною мірою. Висловлені наміри були незабаром реалізовані не у спільній декларації, а у зверненні ієрархії УГКЦ до українців і поляків, в якому читаємо: «... наше минуле ми маємо собі взаємно пробачити, а нас, сучасних, прийняти такими, які ми є. Правда полягає в тому, що нас кривдили, але правдою також є, що і ми кривдили». В цьому документі згадувалася і декларація 1987 р.: «Далекоглядний акт світлих мужів наших Церков і досі не став для нас благословенням. Та ми розглядаємо його як завдання для нас спільно шукати і знайти розв'язку. Взаємне пробачення є і буде першим кроком до неї» [Соціально зорієнтовані документи УГКЦ, 2008, с. 284].

Це звернення залишилось без помітної реакції з польського боку. Коротка згадка про нього містилася у католицькому виданні „Tygodnik powszechny”, проте автор статті навіть не коментував саме звернення, тільки писав про українську непам'ять про Волинь, полемізуючи з публікацією у греко-католицькій газеті «Арка». Він доходив до висновку, що українські греко-католики не почули главу своєї Церкви [Strzałka, 2003].

Екуменічна молитва за польсько-українське примирення та пам'ять загиблих на Волині відбулася в Любліні у візантійському обряді за участі греко-католицького єпископа Софрона Мудрого та римо-католицьких польських єпископів Мечислава Цисло та Ришарда Карпінського. Ця молитва відбувалася в рамках конференції присвяченої волинським подіям. Організаторами заходу були Європейський колегіум українських і польських університетів (ЄКУіПУ) та Українське греко-католицьке душпастирство в

Любліні [Ігнатова, 2003; Modlitwa za pomordowanych, 2003].

Напередодні самого відзначення роковин волинських подій був опублікований лист Папи Івана Павла II до поляків і українців, в якому він закликав до взаємного прощення та «визнати помилки минулого, розбудити власне сумління щодо нинішніх компромісів і відкрити серця для справжнього, тривалого навернення» [Лист Івана Павла II, 2003]. В Україні ще у квітні ЗМІ анонсували, що під час свого візиту до Італії спікер Верховної ради України Володимир Литвин звернувся до Папи з проханням про його слово до українського і польського народів у справі «Волині» [Махун, 2003]. На лист Папи Римського позитивно відреагували українські та польські інтелектуали і політики. Історик Єжи Ключовський з цього приводу писав: «Принципово важливою справою є, аби ми разом – і українці, і поляки – вміли поглянути на себе з найбільшою доброзичливістю та оцінили важливість взаємних стосунків не лише для нас, але і для наших сусідів та Європи. Для католиків і християн з обох сторін це є тим більше додатковим обов'язком до чинного та відповідального залучення до справи примирення. Яким же актуальним тут є заклик Папи до поважного розрахунку сумління» (перекл. з пол. мій, Т. Б.) [Kłoczowski, 2003].

У той же час, 9-10 липня у Львові відбулася зустріч груп, утворених представниками УГКЦ та РКЦ на чолі з єпископами Софроном Мудрим і Ришардом Карпінським. На зустрічі говорили про між-національне та міжцерковне примирення, в тому числі і про питання «Волині». Судячи з повідомлення у газеті «Поступ», єпископи, принаймні український, намагались більше наголошувати на позитивних моментах спільної історії та не помічати проблеми «Волині»: «Церква однозначно засуджує вбивства, а щодо теперішньої ситуації, то, на думку архієрея Софрона Мудрого, Волинь – це кістка, яку кинули українцям і полякам, щоб їх пересварити» [Сиривко, 2003].

Очевидно, зустрічі в травні у Любліні та в липні у Львові були лише спробами налагодження контактів між самими церквами, а погляди на волинські події були на стільки різними, що якихось спільних заяв не могло бути.

Під час жалобних урочистостей у Павлівці відбулася також меса, яку очолив римо-католицький митрополит Львова кардинал Мар'ян Яворський. На ній був присутній і кардинал Любомир Гузар, що викликало позитивну реакцію в Польщі [Wojciechowski, 2003].

Головні ж дискусії у 2003 р. точилися довкола того, яким має бути спільне відзначення роковин масових вбивств і вшанування жертв на державному рівні. І польська, і українська державні влади намагались займати позицію «мнемонічних плюралістів», кожна при цьому враховуючи свої національні наративи довкола волинських подій та польсько-українського конфлікту. Однак, на відміну від інтелектуалів, які були плюралістами з переконань, політики займали таку позицію радше з необхідності. Польська влада, президент Александр Квасневський і коаліція Союзу

демократичної лівиці (СДЛ) та Унії праці, що складала більшість у парламенті, очевидно, не була зацікавлена як у внутрішньопольських так і в дискусіях із сусідами про минуле. Проте вона була змушена реагувати на заклики кресових і ветеранських середовищ та правих сил порушити волинське питання і вшанувати жертв. Українська влада на чолі з президентом Леонідом Кучмою була байдужою до польсько-українського конфлікту, який відбувався у Західній Україні, але зацікавлена у збереженні добрих відносин з Польщею. Водночас центральна влада в Україні мала враховувати позицію активної громадськості у Західній Україні та національно-демократичної опозиції.

13 лютого відбулася зустріч президентів України і Польщі, під час якої вони домовилися про спільні заходи для вшанування жертв волинських подій. Після зустрічі Леонід Кучма заявив: «... злочини проти людства не можуть мати ніяких аргументів для виправдання. ... Якою б гіркою не відкрилася правда, вона не повинна нашкочити нашим стосункам, ...» [Ми відлуння одне одного, 2003]. У той же час голова польсько-української депутатської групи від польського сейму, представник СДЛ Ян Бира висловив ідею спільної заяви парламентів у справі «Волині». Він сказав, що в Польщі є очікування якогось символічного жесту у цій справі з українського боку: «Ми намагатимемося переконати наших українських партнерів у тому, що вшанування тих трагічних хвилин у Польщі матиме краший вимір, проходитиме більш гідно, якщо з українського боку буде зроблено якийсь жест» [Бира, 2003].

25 лютого Марек Сівец здійснив візит до Києва. Справа «Волині» була однією з головних тем перемовин. Оскільки цей візит відбувався напередодні березневого саміту в Брюсселі, на якому між іншим мали обговорюватись відносини Європейського союзу (ЄС) зі східними сусідами, українські ЗМІ писали про залежність польсько-українських взаємин та позиції Польщі щодо України в ЄС від ставлення та кроків України у справі «Волині» [Зам'ятін, 2003; Сагайдачний, 2003; Пукіш, 2003].

Польща у той час готувалася до вступу в ЄС і вважалася головним союзником України в Європі. Після скандалу, що виник восени 2002 р. через ймовірний продаж Україною радарних систем «Кольчуга» Іраку, внаслідок чого президенту Кучмі загрожувала міжнародна ізоляція, президент Квасневський був чи не єдиним із західних лідерів, хто продовжував контактувати з ним. Значна частина громадськості прозахідної орієнтації в Україні побоювалася, що в такій ситуації Кучма остаточно спрямує зовнішню політику України в бік Росії. До того ж, перемовини про запровадження Польщею візового режиму для українців, які раніше могли їздити без віз, створювали у багатьох відчуття можливого постанови нової «стіни» між Україною та Заходом. На тлі цього будь-які заклики про те, що Україна має вибачитись за «Волинь» перед Польщею часто сприймалися як тиск і як поступки української влади Польщі.

Марек Сівец публічно заявляв, що Польща не чинить тиск на українську владу, проте «... кожен жест

був би високо оцінений, особливо родинами жертв, вбитих на Волині, та ще живими свідками тих кривавих подій». Чиновник за торкнув також питання оцінки ОУН і УПА: «Поляки не піднімають питання про засудження всієї діяльності ОУН-УПА. (...) Однак вважаю, що злочини потрібно засуджувати. Всі і завжди» [Сівець, 2003].

Історик Гжегож Мотика назвав такий тиск з польського боку «оксамитовим», порівнюючи його з відзначенням наступних річниць. На його думку, така політика польської влади була зумовлена втому від того, що в Україні не було відповідної реакції на «політику відкритості щодо українців через засудження тих речей, які були поганими з нашого (польського – Т. Б.) боку, звідси засудження акції «Вісла»...» (перекл. з пол.) [Мотика, 2019].

Про потребу визнання волинського «злочину» у Польщі говорили не лише радикально налаштовані представники кресових середовищ та чиновники, а й помірковані, налаштовані на діалог громадські діячі. Так, наприклад, багатолітній директор радіо «Wolna Europa» Ян Новак-Сзьоранський, який також був ветераном АК, сказав: «... ми навзаєм наробили одне одному кривди, але різня на Волині була чимсь особливим. (...) Чим міцнішим буде той аспект визнання (у цьому випадку скоєного злочину), висловлення жалю, і не лише з боку найвищої влади, а й з боку суспільного чинника, тим легше нам буде цей розділ закрити. Так, щоб він не обтяжував нашого майбутнього» [Новак-Сзьоранський, 2003].

В Україні про необхідність примирення з Польщею часто говорили інтелектуали та політики, однак, за винятком частини плюралістів, які намагались переосмислювати передусім власне минуле, більшість з них підкреслювали взаємність провин і взаємність вибачень та не погоджувалися з тим, що у вбивствах на Волині винна передусім УПА. Така позиція була аргументована тим, що питання не є вповні дослідженим, українські історики почали вивчати його пізніше, ніж польські, потрібне відкриття архівів, сумнівами у польських підрахунках кількості жертв. Доволі поширеним був погляд про давні соціальні антагонізми та несправедливу політику II Речі Посполитої щодо українців у міжвоєнний період як про основні причини майже неunikненого кривавого конфлікту та нагадування про польські акції у відповідь проти українців, які були так само жорстокими. Цей погляд подавався у провідних ЗМІ, його намагались аргументувати при узгодженні спільних заяв парламентів і президентів з приводу річниці волинських подій. Крім того, політики та журналісти іноді висловлювали думку, що потрібно відзначати річниці позитивних моментів у польсько-українських відносинах, не зосереджуючи увагу тільки на конфліктах [Волинь – 1943/1944, 2003].

Інтерпретацію подій на Волині як спільної трагедії

двох народів обґрунтовували і деякі історики. Так, зокрема, Юрій Шаповал писав: «Потрібне ... нагадування про загибель і поляків, і українців, потрібно створити колективну пам'ять про спільну трагедію наших народів. Україна і Польща повинні засудити минуле обопільне насильство, щоб «волинський синдром» знов не дався [Шаповал, 2003].

З боку влади були обережні спроби представлення дещо іншого погляду на волинські події. Окрім вже згаданого висловлювання Леоніда Кучми про «злочин проти людяності», на початку квітня в газеті «День» був опублікований текст Віктора Медведчука¹, в якому автор писав: «Мене як українця насамперед цікавить питання про відповідальність відомих українських політичних сил за терористичні дії, що призвели до смерті тисяч мирних людей. Ці дії набули характеру спрямованої проти польського населення масштабної етнічної чистки і, поза сумнівом, підлягають засудженню як злочинні». Відповідальність за антипольську акцію автор покладав на її «ініціаторів та виконавців зі складу ОУН і УПА», зазначав, що «їх було б невірним ототожнювати з усіма бійцями УПА, які вели боротьбу за незалежність України з озброєним противником». В тексті згадувалося також про акції польських збройних формувань проти цивільного українського населення [Медведчук, 2003]. Можливо, якби подібну позицію висловив політик з кращою репутацією, вона б могла стати підставою для діалогу. За кілька днів після публікації цього тексту Богуміла Бердиховська висловила жаль з приводу того, що «на такий текст не спромігся жоден із демократичних політиків України» [Чий болем є Волинь?, 2003].

Наприкінці травня з листом вибачення до одного з лідерів «Солідарності», головного редактора «Gazety Wyborczej» та прихильника польсько-українського примирення Адама Міхніка звернувся Віктор Ющенко. Мабуть, цей текст був адресований передусім польським читачам. Після доволі довгої розповіді про травматичну пам'ять своєї родини та українських жертв тоталітарних режимів, а також жертв народів, які жили поруч з українцями, Віктор Ющенко висловив жаль з приводу «волинської трагедії»: «Для мене найбільшим тягарем є те, що мої родичі вчинили полякам – і часто чинили це в ім'я патріотизму. (...) жодна мета не виправдовує смерті невинних людей... Такі методи боротьби завжди і всюди мусять бути засуджені. Мусимо сказати згідно з християнськими та загальнолюдськими етичними нормами: «прощаємо і просимо прощення». Розуміючи відповідальність за невинні жертви серед поляків, говоримо: «Вибачте нам» (перекл. з пол.). Далі автор закликав зрозуміти умови, в яких знаходився український визвольний рух, не виправдовуючи при цьому те, «чому виправдатися не

¹ Один з найвпливовіших проросійських політиків в Україні (у той час він ще цього публічно не декларував), тодішній голова Адміністрації президента та представник пропрезидентської Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) – СДПУ(о). Текст був написаний з позиції соціал-демократа, а не очільника Адміністрації президента. Проте СДПУ (о) фактично не була ідеологічною партією, декларативно займала помірковану центристську позицію

та підтримувала європейський вектор України. До її складу входили різні політики, зокрема і Леонід Кравчук, який займав зовсім відмінну від Медведчука позицію щодо волинських подій, підтримуючи поширений в Україні наратив про взаємність провин, та згадував про приниження поляками українців, які йому доводилось бачити дитиною на Волині [Волинь 1943/1944, 2003].

дано» (перекл. з пол.) [Juszczenko, 2003]. Віктор Ющенко нагадував і про терпіння українців у польсько-українському конфлікті. Він апелював до інтерв'ю Яна Новака-Єзьоранського, опублікованого на шпальтах «Gazety Wyborczej» два тижні перед тим. У цьому інтерв'ю Ян Новак-Єзьоранський серед іншого порушив і питання «Волині», сказавши, що про це не може мовчати, бо «це був акт неймовірного звітства з боку українців» (перекл. з пол.), при цьому додавши, що, відзначаючи річницю, потрібно шанувати національну вразливість українців [Jeziogański, 2003]. З цього приводу Віктор Ющенко написав: «Ми дійшли до питання, яке, як гадаю, не є достатньо зрозумілим нашим польським приятелям. В ім'я справжнього примирення наших народів прагну, щоб ви зрозуміли позицію українців, котрі не можуть байдуже оминати історичну пам'ять своїх родичів. А ця пам'ять переповнена свідченнями страшних злочинів, неймовірних жорстокостей з боку поляків...» (перекл. з пол.) [Juszczenko, 2003]. У тексті помітна зміна акцентів: коли йдеться про вбивства поляків, то вжито «трагедія» чи «кривавий конфлікт», натомість вбивства українців названі «злочинами». Віктор Ющенко однак визнав, що в цій політизованій дискусії і в Польщі, і в Україні лунали голоси, образливі для іншої сторони, зокрема від частини його соратників.

Попри деяку неоднозначність формулювань, лист Віктора Ющенка, який тоді мав репутацію проєвропейського політика, опозиційного до чинної влади та вже сприймався як найбільш прогнозований кандидат від опозиції на майбутніх президентських виборах, був схвально сприйнятий польськими політиками з різних партій – від СДЛ до Права і Справедливості (PiS) (Prawo i Sprawiedliwość, PiS) та Національно-християнського об'єднання (Zjednoczenie chrześcijańsko-narodowe, ZChN) [Prawdy gorzkie i bolesne, 2003].

Протягом лютого – липня 2003 р. було ще чимало листів, заяв і звернень від різних груп політиків та громадських об'єднань чи окремих осіб. В польських та українських ЗМІ обговорювалися можливі варіанти відзначення роковин волинських подій. У кількох містах (Київ, Острог, Луцьк, Львів, Люблін) відбувалися конференції, присвячені цим подіям, на яких були присутні історики, журналісти, громадські діячі та політики. Ці дискусії часом супроводжувалися невеликими пікетами Української національної асамблеї – Українська народна самооборона (УНА-УНСО), розклеюваннями листівок членами Соціал-націоналістичної партії України (СНПУ, з 2004 р. відома як Всеукраїнське об'єднання «Свобода») з вимогою не брати участі у відзначенні річниці, а також протестними висловлюваннями інших організацій, окремих осіб чи цілих груп. Вони вбачали у відзначенні роковин певні загрози та категорично не погоджувались з тим, що Україна повинна вибачитись за «Волинь», іноді натомість вимагаючи каяття від Польщі або (у більш поміркованих заявах) принаймні невтручання у внутрішні справи України. Спільним для цих середовищ, яких можемо назвати «мнемонічними воїнами», було сприйняття територій в етнічних категоріях, Польщі як одного з окупантів і колонізаторів «українських етнічних земель» та

апологетичне ставлення до ОУН і УПА [В'ятрович, 2003; З приводу відзначення в Польщі, 2003; Заява проводу ОУН, 2003].

Послідовно українсько-польський конфлікт в категоріях колоніалізму, як вимушену боротьбу українців проти колоніального визискування їх поляками, та антипольську акцію на Волині як частину цієї боротьби, розглядав відомий львівський історик Ярослав Дашкевич. Ще на початку 1990-х рр. у статті, дуже критичній до Польщі та її дій на українських землях, він писав: «Не підлягає сумніву, що український терор 1943-1944 рр. по відношенні до польського населення Західної України (все ж таки і етнічно, й історично української землі!), навіть якщо його можна не лише пояснювати, але й пробувати виправдовувати ідеями помсти, провокаціями німецької та російської сторін, злочинами Армії крайової і польського, за своїм складом гітлерівського, Кріпо, нападами польських сіл на українські, ..., заслугоує суворого засудження» [Дашкевич, 2011, с. 654]. Проте вже у 2003 р. подібних цитат у статтях історика не знаходимо. Він покладав всю вину за конфлікт на польську сторону як на сильнішу, писав про вимушену національно-визвольну боротьбу українців на три фронти і що «методи боротьби диктує ворог». Формули примирення, на його думку, «можна б трактувати як бутафорну романтику..., якби у польсько-українському випадку вони не були скеровані на честь і гідність української нації, на її право підняти повстання проти поневолювачів» [Дашкевич, 2011, с. 231–249].

Окремої уваги заслугоує сприйняття відзначення роковин на самій Волині, де мали відбутися поминальні заходи. Навчені досвідом спротиву львівської громадськості у справі відкриття «Цвинтаря орлят», відповідальні за організацію відзначення роковин волинських подій київські та варшавські чиновники їздили на Волинь кілька разів та вели перемовини з місцевими представниками. Волинська громадськість, як видається, сприйняла ідею спільного з Польщею відзначення роковин вбивств на Волині неохоче. Тому деякі плановані акції, як от встановлення «монументу примирення» в Луцьку, довелось відмінити. Однак активних протестів на Волині, на відміну від Львова, не було. Тут існувала своя пам'ять про ці події. Як і в Польщі, жили ще їхні свідки, які пам'ятали передусім своїх жертв. Волинські історики та чиновники наголошували на тому, що не підраховано кількість польських і українських жертв, у вбивствах поляків могли бути винні також німці чи радянські партизани, є села, де більше постраждали українці. Деякі представники місцевого самоврядування висловлювали думку, що непотрібно проводити офіційних заходів з політичними промовами, можна відправити просто панахиду [Малімон, 2003 А; Малімон, 2003 В]. Видається, що волинські чиновники та представники громадськості взагалі воліли б не розпочинати дискусію, якби їх до цього не спонукали зовнішні чинники. Вони намагались конструювати свою візію минулого у відповідь на іншу, польську, позицію, проте були досить пасивними та настороженими до будь-яких зовнішніх втручань. Мабуть, їх можна помістити десь

між мнемонічними «воїнами» та «відмовниками»¹.

Напередодні самого відзначення роковин, що відбулося за участю президентів України і Польщі 11 липня в с. Павлівка (колишній Порицьк) Волинської обл., 10 липня Верховна рада України та сейм Польщі ухвалили спільну заяву. Узгодження її тексту тривало кілька місяців і до останнього моменту не було певності, що депутати обох парламентів проголосують за її схвалення. У польському сеймі, окрім проекту узгодженого з українськими депутатами, було ще 2 альтернативних проекти правих партій Ліга польських сімей (ЛПС) (Liga polskich rodzin, LPR) та ПіС які вимагали назвати події на Волині «геноцидом». Однак сеймова комісія закордонних справ голосами більшості прийняла проект, узгоджений з українською стороною. Спроба депутатів ПіС внести поправку при голосуванні в сеймі, змінивши в тексті постанови «трагедію» на «геноцид», закінчилась безрезультатно, тому ця партія взагалі не брала участі в голосуванні. За постанову проголосували 323 депутати, 35 (головним чином з ЛПС та правих кіл) проголосували проти і 14 утримались. Польський сейм прийняв ухвалу через дві години після того, як за неї проголосувала ВРУ, де активні дискусії велися до кінця [Bez słowa o ludobójstwie, 2003; Jednym głosem, 2003].

ВРУ схвалила заяву мінімальною більшістю у 227 голосів, при 226 необхідних. Більшість депутатів з національно-демократичної опозиції, яких можемо зарахувати до «мнемонічних воїнів», вважали, що ця заява є односторонньою, в ній йдеться передусім про польських жертв, тому її ухвалення буде приниженням «національної гідності» українців. Постанова була прийнята передусім голосами депутатів від пропрезидентських фракцій. За неї також голосували кілька депутатів БЮТ та деякі депутати «Нашої України», зокрема Віктор Ющенко. Проте більшість представників націонал-демократів заяву не підтримали. За неї не голосували і комуністи. Вони вимагали засудження ОУН і УПА та стверджували, що українська держава і народ не несуть відповідальності за дії націоналістів [Стенограма, 2003]. Комуністи фактично зайняли позицію «відмовників». У цей період вони, здається, ще не бачили для себе політичної користі з втручання у справу «Волині». Вони були «мнемонічними воїнами» в дискусії щодо ОУН і УПА, тому у волинському питанні підтримували польську позицію з вимогою засудження УПА, однак активно не втручались в цю дискусію.

Сам текст заяви був компромісним. Якщо на початку його обговорення з польського боку лунали означення «геноцид», «етнічна чистка», «злочин», потім було повідомлення про те, що погодились назвати події на Волині «екстермінацією», то в остаточному варіанті читаємо про «трагедію». В тексті бачимо переважно пасивні конструкції, більшу зосередженість на жертвах, ніж на винуватцях, про вибачення згадувалося лише в майбутньому часі [Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії, 2003]. Ухвалення цієї заяви було певним політичним жестом,

який до кінця не задовольняв жодну зі сторін, однак залишав можливість для діалогу.

11 липня відбулися урочисті заходи у Павлівці² за участю двох президентів. Вони спільно відкрили пам'ятник українсько-польського примирення, на якому був напис українською і польською мовами: «Пам'ять – скорбота – єднання» [Президенти, 2003]. Президенти, кожен державною мовою своєї країни, звернулися зі спільною заявою, в якій висловили пошану «жертвам кривавих братовбивчих конфліктів», згадали про всі території їх поширення (Волинь, Галичину, Холмщину) та закликали до пошуку правди і «здійснення публічного морального засудження виконавців злочинів, вчинених проти українського та польського народів», яких звичайно не назвали [Про примирення, 2003].

Побоювання українських «мнемонічних воїнів» та надії польських, що український президент вибачиться за «Волинь» перед поляками, не справдились. У спільній заяві президентів зазначалося: «Ми переконані, що взаємне прощення буде першим кроком до повного примирення молодих поколінь українців і поляків, що цілком звільняється від упереджень трагічного минулого» [Про примирення, 2003]. Окремі промови президентів були на загал поміркованими. Проте кожна з них відображала найпоширеніші національні інтерпретації волинських подій. При цьому їхні автори намагались бути чутливими до погляду іншої сторони. Леонід Кучма не просив вибачення, тільки висловив співчуття всім постраждалим полякам і засудив насильство проти мирного польського та українського населення [Кучма, 2003]. Натомість, Александр Квасневський сказав: «Знаю, що ці слова можуть для багатьох бути болючими, але жодна мета, ані жодна цінність, навіть така висока як свобода та суверенітет нації не можуть виправдати геноциду, різні цивільних людей...» (перекл. з пол.). Водночас він висловив розуміння того, яке значення має боротьба УПА за незалежність України в історичній свідомості українців і наголосив, що не мають виправдання польські акції у відповідь проти українців, а також згадав про «помилкову польську політику» щодо українців у міжвоєнний період. Стосовно вибачення польський президент сказав, що це «справи сумління і серця, а не політики», однак він хотів би, щоб слова вибачення і примирення були сказані з обох сторін [Uroczystości, 2003].

У Павлівці були присутні значна кількість поляків, зокрема очевидці тих подій та родичі жертв. Один з них, Станіслав Філіповіч, виступив з промовою. Він згадував про напад відділу УПА на польський костел у тодішньому Порицьку 11 липня 1943 р., після якого йому пощастило вижити, і дякував місцевій владі та жителям за допомогу з відновлення польського цвинтаря і догляд за ним (Uroczystości, 2003).

Натомість чимало українців, зокрема місцевих мешканців, не мали змоги потрапити до місця відзначення роковин. За огорожею пікетували кілька сотень українських правих активістів, які приїхали

¹ Унікають політики пам'яті, тому що є або незацікавленими (якщо в державі є єдина поширена візія минулого, чи принаймні так уявляють відмовники), або не бачать переваг своєї участі в цій сфері.

² Одне із сіл, в якому 11 липня 1943 р. під час зорганізованого УПА нападу на десятки польських сіл, було вбито близько 200 поляків [Motyka, 2016, s. 214].

застерегти Леоніда Кучму від вибачень. Офіціоз відбувався під охороною великої кількості міліції. Напередодні затримали кількох представників молодіжних патріотичних організацій, які перебували неподалік у мандрівному таборі. До місця заходів з українського боку допустили переважно місцевих чиновників та «підготованих» людей, які тримали українські та польські прапори і плакати з написами: «Український народ – за розвиток добросусідських відносин з Республікою Польщею», «Трагедія Волині – спільний біль українського і польського народів» та ін. Звісно, таке відзначення викликало обурення місцевого населення [Борковський, П'єсх, 2003; Президенти, 2003].

Попри таку формальність заходів та незалученість до них значної частини громадськості, відзначення річниці загалом було сприйняте позитивно і в Україні, і в Польщі, хоча з обох сторін не бракувало незадоволених. Як зазначив Олександр Зайцев за кілька днів після комеморативних заходів у Павлівці, «Попри зусилля жменьки інтелектуалів, як і раніше, залишаються дві «сторони» давньої суперечки – українська і польська, кожна зі своєю правдою» [Зайцев, 2003]. Однак можна погодитись з Георгієм Касьяновим у тому, що дискусія 2003 р. все-таки сприяла подоланню конфлікту, оскільки були озвучені позиції частини громадськості налаштованої на порозуміння і тональність дискусій стала стриманішою [Касьянов, 2018, с. 336].

Висновки. 2003 рік був переломним, тому що «волинська» дискусія все-таки відбулася, особливо в Україні. Відзначення 60-х роковин волинських подій відбулося передусім завдяки застосуванню владних ресурсів. Однак мало значення також те, що «мнемонічні воїни» з обох сторін не мали настільки

сильних позицій, щоб цьому перешкодити. Цьому сприяла і позиція «мнемонічних відмовників», які не втручалися в дискусії та принаймні не заважали вести діалог. Важливе значення мала дискусія в середовищі інтелектуалів, які займали позицію «плюралістів». Вони сформували саму ідею примирення та запропонували альтернативний до офіційного спосіб діалогу про травматичну пам'ять минулого, який мав духовний вимір та водночас виник з прагматичної необхідності збереження добрих відносин між державами та суспільствами. Головним досягненням цього діалогу були спроби переосмислення власного минулого. В незалежній Україні вони тільки починалися.

Попри спільне відзначення роковин пам'ять про масові вбивства на Волині залишалася розділеною. Проте це відзначення дозволило зняти напругу у двосторонніх відносинах на певний час. Глибокого примирення не відбулося з кількох причин. По-перше, формулювання спільних заяв президентів і парламентів були компромісними і не задовольняли жодну зі сторін. По-друге, сама акція у Павлівці відбувалася під наглядом міліції, їй бракувало свідомої (не через вказівку влади) участі громадськості з українського боку, зокрема місцевого населення. Однак навіть у такому обмеженому вигляді ця акція могла сприяти як припиненні дискусій, що й спостерігалось найближчі кілька наступних років, так і подальшому, глибшому та більш відкритому діалогу при більшому плюралізмі в політиках пам'яті Польщі та України в наступні роки. Проте політизація історії та різні історичні пам'яті про масові вбивства на Волині та польсько-український конфлікт взагалі в обох країнах спричинили подальше загострення «волинської» дискусії, починаючи з 2008 р.

Список використаних джерел

- Berdychowska, B., 2003. Ukraińcy wobec Wołynia, *Zeszyty historyczne*, nr 146, s. 65–104.
- Bez Słowa o ludobójstwie, 2003. *Rzeczpospolita*, 8 lipca. [Online]. Доступно: <http://archiwum.rp.pl/artukul/442430-Bez-slowa-o-ludobojstwie.html> (дата звернення: 12.02. 2020).
- Jednym głosem, 2003. *Rzeczpospolita*, 11 lipca. [Online]. Доступно: <https://archiwum.rp.pl/artukul/442951-Jednym-glosem.html> (дата звернення: 17.02. 2020).
- Jeziorański, 2003. Rozmawiała T. Torańska, *Gazeta Wyborcza*, 14-15 maja. [Online]. Доступно: <http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2084060/Jezioranski> (дата звернення: 18.07. 2019).
- Juszczenko, W., 2003. Kamienie pamięci, *Gazeta Wyborcza*, 30 maja. [Online]. Доступно: <http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2099341/Kamienie-pamieci> (дата звернення: 20.01. 2020).
- Kłoczowski, J., 2003. Praca nad pamięcią, *Tygodnik Powszechny*, nr 29, 20 lipca. [Online]. Доступно: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/praca-nad-pamieciami-154510> (дата звернення: 30.01. 2020).
- Kubik, J., Bernhardt, M., 2014. A Theory of the Politics of Memory, *Twenty Years after Communism: the Politics of Memory and Commemoration*, ed. By M. Bernhardt and J. Kubik, New York: Oxford University Press, p. 7–34.
- List ukraińskich intelektualistów w sprawie Wołynia, 2003. *Gazeta Wyborcza*, 24 lutego. [Online]. Доступно: <https://wyborcza.pl/1,75248,1341675.html> (дата звернення: 1.01. 2019).
- Modlitwa za pomordowanych, 2003. *Gazeta Wyborcza*, Lublin, 8 maja. [Online]. Доступно: <http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2078586/Modlitwa-za-pomordowanych> (дата звернення: 19.01. 2019).
- Motyka, G., 2016. *Wołyń '43. Ludobójcza czyżby – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków: Wydawnictwo literackie, 285 s.
- Prawdy gorzkie i bolesne, 2003. *Gazeta Wyborcza*, 4 czerwca. [Online]. Доступно: <http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/2103833/Prawdy-gorzkie-i-bolesne> (дата звернення: 21.01. 2019).
- Siemaszko, W., Siemaszko, E., 2000. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 – 1945*, w 2 t., Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky.
- Strzałka, J., 2003. Wokół Wołynia, *Tygodnik Powszechny*, nr 22, 1 czerwca. [Online]. Доступно: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/wokol-woynia-155586> (дата звернення: 30.01. 2020).
- Ukraińcy proszą o przebaczenie, 2003. *Rzeczpospolita*, 25 lutego. [Online]. Доступно: <https://archiwum.rp.pl/artukul/423795-Ukraińcy-prosza-o-przebaczenie.html> (дата звернення: 11.02. 2020).
- Upamiętnić Wołyń, 2002. *Gazeta Wyborcza*, 13-14 listopada. [Online]. Доступно : <http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/1902957/Upamietnic-Wolyn> (дата звернення: 19.01. 2019).
- Uroczystości upamiętniające 60. rocznicę tragedii wołyńskiej, 2003. [Online]. Доступно: <https://www.prezydent.pl/aleksandra->

- kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2003/art,154,430,uroczystosci-upamietniajace-60-rocznice-tragedii-wolynskiej.html (дата звернення: 30.01. 2020).
- Wojciechowski, M., 2003. Pierwszy krok, *Gazeta Wyborcza*, 12 lipca. [Online]. Доступно: <http://classic.wyborcza.pl/archiwumGW2138574/Pierwszy-krok> (дата звернення: 21.01. 2019).
- Банах, Т., 2021. Масові вбивства 1943 р. на Волині в польсько-українських історичних дискусіях 1990-х рр., *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*, т. 4, с. 65–72.
- Бердиховська, Б., 2003. Зустріч над могилами?, перекл. з пол. О. Демків, *Поступ*, 7 березня. [Online]. Доступно: http://postup.brama.com/i_pub/usual.php?what=8072&traz=1 (дата звернення: 25.01. 2020).
- Бердиховська, Б., 2019. Інтерв'ю, записала Т. Банах, 20 червня, Особистий архів Т. Банах.
- Бира, Я., 2003. Ми маємо право очікувати на певний жест від українців, *Дзеркало тижня*, № 6, 14 лютого. [Online]. Доступно: https://dt.ua/ARCHIVE/yan_bira_mi_maemo_pravo_ochikuvati_na_pevniy_zhest_vid_ukrayintsiv.html (дата звернення: 22.01. 2020).
- Борковський, А., П'єсуч, М., 2003. Прощення без вибачень, *Поступ*, 12 липня. [Online]. Доступно: <http://postup.in.ua/usual.php?what=11818> (дата звернення: 29.01. 2020).
- Возняк, Т., 2003. Мамай чи майбутнє, *Критика*, ч. 7-8, с. 12–13.
- Волинська трагедія 1943 року. Яким має бути український крок до примирення з Польщею?, 2003. [Online]. Доступно: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/analityk21-05.htm> (дата звернення: 27.01. 2020).
- Волинь – 1943/1944: невідома трагедія, 2003. *День*, № 78 (7 травня), № 82 (16 травня). [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/volin-19431944-nevidoma-tragediya-0>; <https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/volin-19431944-nevidoma-tragediya> (дата звернення: 24.01. 2020).
- В'ятрович, В., 2003. Вибачення за...? [Online]. Доступно: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/zayavaOUN.htm> (дата звернення: 27.01. 2020).
- Грицак, Я., 2004. Важке примирення, Грицак, Я., *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*, Київ: Критика, с. 126–137.
- Грицак, Я., 2019. Інтерв'ю, записала Т. Банах 2 січня, особистий архів Т. Банах.
- Грицак, Я., 2003. Наше і дуже наше горе, *Критика*, ч. 7-8, с. 14.
- Гузар, Л., 2003. «Тільки відкинувши все, що розділяє, церкви можуть об'єднатися». Підготувала К. Гудзик, *День*, № 76, 25 квітня. [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/akciya-dnya/tilki-vidkinuvshi-vse-shcho-rozdilyaie-cerkvi-mozhut-obiednatisya> (дата звернення: 3.02. 2020).
- Дашкевич, Я., 2011. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика (1989-2008), Київ: Темпора, 827 с.
- Зайцев, О., 2003. Волинський урок: післямова до урочистостей, *Львівська газета*, 18 липня. [Online]. Доступно: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/lg18-07.htm> (дата звернення: 26.11. 2018).
- Зам'ятін, В., 2003. Дипломатично-атмосферні пошуки, *День*, № 37, 27 лютого. [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti/diplomatichno-atmosferni-poshuki> (дата звернення: 03.02. 2020).
- Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії, 2003, 10 липня. [Online]. Доступно: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=15459&pf35401=37971> (дата звернення: 28.05. 2019).
- Заява проводу ОУН з приводу польсько-українських подій на Волині 43-44 років, 2003. [Online]. Доступно: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/zayavaOUN.htm> (дата звернення: 27.01. 2020).
- З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 р. на Волині. Відкритий лист, 2003. *Голос України*, 16 травня. [Online]. Доступно: <http://www.golos.com.ua/article/244478> (дата звернення: 13.02.2020).
- Ігнатова, О., 2003. Танці до порозуміння, *Поступ*, 9 травня. [Online]. Доступно: <http://postup.brama.com/usual.php?what=9823> (дата звернення: 7.02.2020).
- Каліщук, О., 2013. *Українсько-польські протистояння на Волині та у Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурс*, Львів, 510 с.
- Касьянов, Г., 2018. *Past continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х рр.: Україна та сусіди*, Київ, 420 с.
- Куронь, Я., 2019. *Поляки та українці: важкий діалог*, Київ: Дух і Літера, 260 с.
- Кучма, Л., 2003. Виступ президента України з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії, *Урядовий кур'єр*, 15 липня, с. 3.
- Лист Івана Павла II, 2003. *Поступ*, 10 липня. [Online]. Доступно: <http://postup.brama.com/usual.php?what=117344> (дата звернення: 26.11. 2018).
- Малімон, Н., 2003. Пам'ятник – ще не знак примирення!, *День*, № 83, 17 травня. [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/pamyatnik-shche-ne-znak-primirennya> Дата звернення: (24.01.2020).
- Малімон, Н., 2003. Чужі пам'ятники, *День*, № 78, 7 травня. [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/chuzhi-pamyatniki> (дата звернення: 24.01. 2020).
- Маринюк, М., 2019. Інтерв'ю, записала Т. Банах, 7 лютого, особистий архів Т. Банах.
- Махун, С., 2003. Острозькі діалоги, *День*, № 69, 16 квітня. [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/ostrozki-dialogi> (дата звернення: 23.01. 2020).
- Медведчук, В., 2003. Волинь – наш спільний біль, *День*, № 59, 2 квітня. [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/volin-nash-spilny-bil> (дата звернення: 24.01. 2020).
- Ми відлуння одне одного, 2003. *Дзеркало тижня*, № 6, 14 лютого. [Online]. Доступно: https://dt.ua/ARCHIVE/mi_vidlunnya_odne_odnogo.html (дата звернення: 23.01. 2020).
- Мотика, Г., 2009. Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях, *Україна модерна*, ч. 15, с. 127–136.
- Мотика, Г., 2019. Інтерв'ю, записала Т. Банах 8 березня, особистий архів Т. Банах.
- Незагоєна рана Волині. Відкритий лист з приводу 60-ї річниці українсько-польського збройного конфлікту на Волині, 2003. [Online]. Доступно: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/vidozva.htm> (дата звернення: 29.01. 2020).
- Новак-Сзьоранський, Я., 2003. Найважливіше, щоб ця річниця не знищила наших стосунків і співпраці, *Дзеркало тижня*, № 6, 14 лютого. [Online]. Доступно: https://dt.ua/ARCHIVE/yan_novak-ezoranskiy_nauvazhlyvishe_schob_tsya_richnitsya_ne_znischila_nashih_stosunkiv_i_spirvprats.html (дата звернення: 22.01. 2020).
- Попович, М., 2003. Волинь: наше і ненаше горе, *Критика*, ч. 5, с. 2–3.
- Прах, Б., 2019. Інтерв'ю, записала Т. Банах, 20 лютого, особистий архів Т. Банах.
- Президенти України Леонід Кучма і Польщі Олександр Квасневський відкрили пам'ятник українсько-польського примирення «Пам'ять – скорбота – єднання» в селі Павлівці, яке 60 років тому було місцем трагічних подій на Волині, 2003.

Радіо Свобода, 12 липня. [Online]. Доступно: <https://www.radiosvoboda.org/a/905399.html> (дата звернення: 18.02. 2020).

Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині, 2003. *Голос України*, 15 липня. [Online]. Доступно: <http://www.golos.com.ua/article/242813> (дата звернення: 18.02. 2020).

Пукіш, І., 2003. Травмована пам'ять, *Високий замок*, № 39 (2471), 28 лютого. [Online]. Доступно: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/wz27-02.htm> (дата звернення: 26.01. 2020).

Сагайдачний, І., 2003. Україна-Польща: випробування дружбою, *Дзеркало тижня*, № 8, 28 лютого. [Online]. Доступно: https://dt.ua/POLITICS/ukrayinapolscha_viprobuvannya_druzhboyu.html (дата звернення: 22.01. 2020).

Сиривко, І., 2003. Крок до порозуміння, *Поступ*, 11 липня. [Online]. Доступно: <http://postup.brama.com/usual.php?what=11767> (дата звернення: 29.01. 2020).

Сівец, М., 2003. Совість кожного підкаже потрібні слова, *Дзеркало тижня*, № 9, 7 березня. [Online]. Доступно: https://dt.ua/POLITICS/sovist_kozhnogo_pidkazhe_potribni_slova.html (дата звернення: 22.01. 2020).

Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви, (1989-2008), 2008. Заг. ред. Л. Коваленко, Львів: Видавництво Українського католицького університету, 710 с.

Стенограма 75-го засідання Верховної ради України IV скликання, 2003, 10 липня. [Online]. Доступно: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1645.html> (дата звернення: 17.02. 2020).

Чийм болем є Волинь?, 2003. *Радіо Свобода*, 8 квітня. [Online]. Доступно: <https://www.radiosvoboda.org/a/902109.html> (дата звернення: 29.01. 2020).

Шаповал, Ю., 2003. Чи подолано волинський синдром?, *День*, № 47, 15 березня. [Online]. Доступно: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/chi-podolano-volinskiy-sindrom> (дата звернення: 23.01. 2020).

References

Banakh, T., 2021. Masovi vbystvva 1943 r. na volyni v polsko-ukrainskykh istorychnykh dyskusiakh 1990-kh rr. [The Volhynian mass murders of 1943 in Polish-Ukrainian historical discussions in the 1990s], *NaUKMA Research Papers. History*, vol. 4, s. 65–72. (in Ukrainian).

Berdychowska, B., 2003. Ukraińcy wobec Wołynia, *Zeszyty historyczne*, nr 146, s. 65–104. (in Polish).

Berdychovska, B., 2019. Interviu [Interview], recorded by T. Banakh, June 20, personal archive of T. Banakh. (in Ukrainian).

Berdychovska, B., 2003. Zustrich nad mohylamy? [Meeting by the graves], translated from Polish O. Demkiv, *Postup*, March 7. (in Ukrainian).

Bez słowa o ludobójstwie, 2003. *Rzeczpospolita*, 8 lipca. (in Polish).

Byra, Y., 2003. My maiemo pravo ochikuvaty na pevnyi zhest vid ukrainsiv [We have the right to expect a certain gesture from Ukrainians], *Dzerkalo tyzhnia*, №6, February 14. (in Ukrainian).

Borkovskiy, A., P'ietsukh, M., 2003. Proshchennia bez vybachen [Forgiveness without apologies], *Postup*, July 12. (in Ukrainian).

Chym bolem ye Volyn? [Whose pain is Volhynia?], 2003. *Radio Svoboda*, April 8. (in Ukrainian).

Dashkevych, Y., 2011. "Uchy nelozhnyu ustamy skazaty pravdu": *istorychna eseistyka (1989 – 2008)* [„Teach the Tell the Truth with the Candid Lips”: Historical Essays (1989 – 2008)], Kyiv: Tempora, 827 s. (in Ukrainian).

Hrytsak, Y., 2019. Interviu [Interview], recorded by T. Banakh, January 2, personal archive of T. Banakh. (in Ukrainian).

Hrytsak, Y., 2003. Nashe I duzhe nashe hore [Our and very our sorrow], *Krytyka*, 7-8, s. 14. (in Ukrainian).

Hrytsak, Y., 2004. Vazhke prymyrennia [Difficult reconciliation], Hrytsak, Y., *Strasti za natsionalizmom. Istorychni esei* Kyiv: Krytyka, s. 126–137. (in Ukrainian).

Huzar, L., 2003. „Tilky vidkynuvshy vse, shcho rozdiliaie, tserkvy mozhut obiednatsya“. Pidhotuvala K. Gudzyk [The churches can join, only if they will leave all that divides]. Prepared C. Gudzyk], *Den*, № 76, April 25. (in Ukrainian).

Ihnatova, O., 2003. Tantsi do porozuminnia [Dances to understanding], *Postup*, May 9. (in Ukrainian).

Jednym głosem, 2003. *Rzeczpospolita*, 11 lipca. (in Polish).

Jeziorski, 2003. Rozmawiała T. Torańska, *Gazeta Wyborcza*, 14-15 maja. (in Polish).

Juszczenko, W., 2003. Kamienie pamięci, *Gazeta Wyborcza*, 30 maja. (in Polish).

Kalishchuk, O., 2013. *Ukrainsko-polski protystoiannia na Volyni ta u Halychyni u roky Druhoi svitovoi viiny: naukovyi ta suspilnyi dyskursy* [The Ukrainian-Polish confrontation In Volhynia and Galicia in the Second world war: scientific and social discourses], Lviv, 510 s. (in Ukrainian).

Kasianov, H., 2018. *Past continuous: istorychna polityka 1980-kh – 2000-kh. Ukraina ta susydy* [Past continuous: Historical Politics 1980– 2000. Ukraine and its Neighbours], Kyiv, 420 s. (in Ukrainian).

Kłoczowski, J., 2003. Praca nad pamięcią, *Tygodnik Powszechny*, nr 29, 20 lipca. (in Polish).

Kubik, J., Bernhardt, M., 2014. A Theory of the Politics of Memory, *Twenty Years after Communism: the Politics of Memory and Commemoration*, ed. By M. Bernhardt and J. Kubik, New York: Oxford University Press, p. 7–34. (in English).

Kuchma, L., 2003. Vystup prezydenta Ukrainy z nahody 60-i richnytsi volynskoi trahedii [Speech by the President of Ukraine on the occasion of the 60th anniversary of Volhynian tragedy], *Uriadovyi kurier*, July 15, s. 3. (in Ukrainian).

Kuron, Y., 2019. *Poliaky ta ukrainsi: vazhkyi dialoh* [Poles and Ukrainians: the difficult dialog], Kyiv: Dukh I Litera, 260 s. (in Ukrainian).

List ukraińskich intelektualistów w sprawie Wołynia, 2003. *Gazeta Wyborcza*, 24 lutego. (in Polish).

Lyst Ivana Pavla II [The Letter of John Paul II], 2003. *Postup*, July 10. (in Ukrainian).

Malimon, N., 2003. Pamiatnyk – shche ne znak prymyrennia [A memorial still is not a sign of reconciliation!], *Den*, № 83, May 17. (in Ukrainian).

Malimon, N., 2003. Chuzhi pamiatnyky [Alien memorials], *Den*, № 78, May 7. (in Ukrainian).

Makhun, S., 2003. Ostrozki dialohy [The Ostrog dialogs], *Den*, № 69, April 16. (in Ukrainian).

Marynovych, M., 2019. Interviu [Interview], recorded by T. Banakh, February 7, personal archive of T. Banakh. (in Ukrainian).

Medvedchuk, V., 2003. Volyn – nash spilnyi bil [Volhynia is our common pain], *Den*, № 59, April 2. (in Ukrainian).

Modlitwa za pomordowanych, 2003. *Gazeta Wyborcza*, Lublin, 8 maja. (in Polish).

Motyka, G., 2009. *Druha svitova viina v polsko-ukrainskykh istorychnykh dyskusiakh* [The Second World War in Polish-Ukrainian Historical Discussions], *Ukraina moderna*, ch. 15, s. 127–136. (in Ukrainian).

Motyka, G., 2019. Interviu [Interview], recorded by T. Banakh, March 8, personal archive of T. Banakh. (in Ukrainian).

Motyka, G., 2016. *Wołyn '43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków: Wydawnictwo literackie, 285 s.

(in Polish).

My vidlunnia odne odnogo [We are the echo to each other], *Dzerkalo tyzhnia*, № 6, February 14. (in Ukrainian).

Nezahoiena rana Volyni. Vidkryty lyst z pryvodu 60-I richnytsi ukrainsko-polskoho zbroinoho konfliktu na Volyni [The unhealed wound of Volhynia. The open letter on occasion of the 60th anniversary of the Ukrainian-Polish armed conflict in Volhynia], 2003. [Online] Available: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/vidozva.htm> (Accessed: 29.01. 2020). (in Ukrainian).

Novak-Jezioranskiy, Y., 2003. Naivazhlyvishe, shchob tsia richnytsia ne znyschyla nashykh stosunkiv I spivpratsi [It is most important that this anniversary would not abolished our relations and collaboration], *Dzerkalo tyzhnia*, № 6, February 14. (in Ukrainian).

Popovych, M., 2003. Volyn: nashe I nenashe hore [Volhynia: our and not our Sorrow], *Krytyka*, ch 5, s. 2–3. (in Ukrainian).

Prakh, B., 2019. Interviu [Interview], recorded by T. Banakh, February 20, personal archive of T. Banakh. (in Ukrainian).

Prawdy gorzkie i bolesne, 2003. *Gazeta Wyborcza*, 4 czerwca. (in Polish).

Prezydent Ukrainy Leonid Kuchma I Polshchi Oleksandr Kvasnievskiyi vidkryly pamiatnyk ukrainsko-polskoho prymyrennia „Pamiat – skorbota – yednannia” v seli Pavlivtsi, yake 60 rokiv tomu bulo mistsem trahichnykh podii na Volyni [The Presidents of Ukraine Leonid Kuchma and Poland Alexander Kvasnievski opened the memorial of Ukrainian-Polish reconciliation „Memory – affliction – unity” in the village Pavlivka which was a place of tragic events in Volhynia 60 years ago], *Radio Svoboda*, July 12. (in Ukrainian).

Pro prymyrennia v 60-tu richnytsiu trahichnykh podii na Volyni [About reconciliation on the occasion of the 60th anniversary of tragic events in Volhynia], 2003. *Holos Ukrainy*, July 15. (in Ukrainian).

Pukish, I., 2003. Travmovana pamiat [A traumatized memory], *Vysoky zamok*, № 39, February 28. (in Ukrainian).

Sahaidachnyi, I., 2003. Ukraina-Polshcha: vyprobuvannia druzhboiu [Ukraine-Poland: Friendship test], *Dzerkalo tyzhnia*, № 8, February 28. (in Ukrainian).

Shapoval, Y., 2003. Chy podolano volynskiyi syndrom [Is the Volhynian syndrome overcome?], *Den*, № 47, March 15. (in Ukrainian).

Siemaszko, W., Siemaszko, E., 2000. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*, w 2 t., Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky. (in Polish).

Sivets, M., 2003. Sovist kozhnoho pidkazhe potribni slova [Everyone’s conscience will tell them the necessary words], *Dzerkalo tyzhnia*, № 9, March 7. (in Ukrainian).

Sotsialno zoriientovani dokumenty Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy, (1989-2008) [Social oriented documents of the Ukrainian Greek Catholic Church, (1989-2008)], 2008. Za red. L. Kovalenko, Lviv, 710 s. (in Ukrainian).

Stenohrama 75-ho zasidannia Verkhovnoi rady Ukrainy IV sklykannia [The Transcript of the 75th sitting of the Verkhovna Rada of Ukraine of the IV Convocation], 2003. July 10. [Online] Available: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1645.html> (Accessed: 17.02. 2020). (in Ukrainian).

Strzałka, J., 2003. Wokół Wołynia, *Tygodnik Powszechny*, nr 22, 1 czerwca. (in Polish).

Syryvko, I., 2003. Krok do porozuminnia [A step to understanding], *Postup*, July 11. (in Ukrainian).

Ukraińcy proszą o przebaczenie, 2003. *Rzeczpospolita*, 25 lutego. (in Polish).

Upamiętnić Wołyń, 2002. *Gazeta Wyborcza*, 13-14 listopada. [in Polish].

Uroczystości upamiętniające 60. rocznicę tragedii wołyńskiej, 2003. [Online]. Available: <https://www.prezydent.pl/aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2003/art,154,430,uroczystosci-upamietniajace-60-rocznice-tragedii-woylinskiej.html> (Accessed: 30.01. 2020). (in Polish).

Viatrovych, V., 2003. Vybachennia za..? [Apologies for...?]. [Online]. Available: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/zayavaOUN.htm> (Accessed: 27.01. 2020). (in Ukrainian).

Volynska trahediia 1943 roku. Yakym maie buty ukrainskyi krok do prymyrennia z Polshcheiu? [Volhynian tragedy of 1943. What should be the Ukrainian step to reconciliation with Poland], 2003. [Online]. Available: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/analitik21-05.htm> (Accessed: 27.01. 2020). (in Ukrainian).

Volyn – 1943/1944: nevidoma trahediia [Volhynia – 1943/1944: Unknown Tragedy], 2003. *Den*, № 78 (May 7), № 82 (May 16). (in Ukrainian).

Vozniak, T., 2003. Mamai chy maibutnie [Mamai or the Future], *Krytyka*, ch. 7-8, s. 12–13. (in Ukrainian).

Wojciechowski, M., 2003. Pierwszy krok, *Gazeta Wyborcza*, 12 lipca. (in Polish).

Zaitsev, O., 2003. Volynskiyi urok: pisliamova do urochystosti [Volhynian lesson: Afterwords to the commemorations], *Lvivska hazeta*, July 18. (in Ukrainian).

Zamiatin, V., 2003. Dyplomatychno-atmosferni poshuky [The Diplomatic and Atmospheric search], *Den*, № 37, February 27. (in Ukrainian).

Zaiava provodu OUN z pryvodu polsko-ukrainskykh podii na Volyni 43-44 roku [The Statement of the Leadership of OUN on the Polish-Ukrainian Events in Volhynia 43-44], 2003. [Online]. Available: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/diskusija/volyn/zayavaOUN.htm> (Accessed: 27.01. 2020). (in Ukrainian).

Zaiava z nahody 60-i richnytsi volynskoi trahedii [The statement on the Occasion of the 60th Anniversary of Volhynian Tragedy], 2003. July 10. [Online]. Available: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=15459&pf35401=37971> (Accessed: 28.05. 2019). (in Ukrainian).

Z pryvodu vidznachennia v Polshchi 60-richchia trahichnykh podii 1943 na Volyni. Vidkryty lyst [On the Polish Commemoration of the 60th Anniversary of Tragic Events of 1943 in Volhynia. The Open Letter], 2003. *Holos Ukrainy*, May 16. (in Ukrainian).

Tetiana Banakh

PhD student of history department, Ukrainian Catholic university, Lviv

THE POLISH-UKRAINIAN RECONCILIATION ATTEMPTS ON THE 60TH ANNIVERSARY OF THE VOLHYNIAN MASS MURDERS OF 1943

The article deals with the Polish-Ukrainian public discussions on the Volhynian mass murders from February to July 2003 and the joint 60th-anniversary commemoration of this massacre, which happened July 11 in Pavlivka village, the Volhynian region in Ukraine. The research is written from the perspective of the conception of reconciliation. The main question is the extent to which this reconciliation was successful. The article is based on Polish and Ukrainian media materials, official statements, letters and appeals of different groups and public figures, and five unpublished interviews conducted by the author in January – June 2019. The methodological research frame is a theory of the politics of memory by Jan Kubik and Michael Bernhardt. The approach is helpful for the classification of mnemonic actors, who participated in the debates, and the research of various memories of Volhynian mass murders. The article stresses the importance of this discussion and the joint commemoration of victims. Leading politicians and intellectuals participated in the debate, especially in Ukraine. The scholars from both sides, who took the position of mnemonic pluralists, played an important role. They tried to rethink the past of their country and the responsibility in the Polish-Ukrainian conflict. However, this rethinking was difficult for them. Appeals to reconciliation had a spiritual dimension. Therefore the church joined it, although quite carefully. The commemorative action in Pavlivka happened mainly because of state resources. It was inaccessible to a significant part of the Ukrainian public. However, even in this situation, the commemorative action in Pavlivka could contribute to overcoming the conflict of memories if both countries were more pluralistic in the following years.

Keywords: Poland, Ukraine, Volhynia, reconciliation, Pavlivka.